

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola
„Európa és a magyarság a 18–20. században” Doktori Program

POLYÁK PETRA

Hallgatók a diktatúrában

Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási
intézményeiben
(1948–1956)

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Témavezető:
Dr. habil. Vonyó József, DSc
címzetes egyetemi tanár

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

Pécs, 2020

I. A doktori értekezés tárgya, célkitűzései és felépítése

A Rákosi Mátyás nevével fémjelzett diktatúrában az állammal összefonódó kommunista párt a politikai és gazdasági intézményrendszer irányításának kisajátítása mellett a társadalom tervutasításos működtetését is célozta. A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) a politikai, gazdasági és társadalmi alrendszerek valamennyi területén és szintjén igyekezett felszámolni az autonómia és a pluralizmus minden lehetőségét, megnyilvánulási formáját, annak érdekében, hogy a társadalom minél nagyobb hányadát mozgósíthassa a „szocializmus alapjainak lerakásához”. Ennek szolgálatába állítva a kultúra, az oktatás és a tudomány is politikai kérdéssé, a kommunista ideológia és propaganda terjesztésének, valamint a társadalom „átnevelésének” eszközévé vált. A felsőoktatásra kettős feladat hárult: biztosítani kellett egyfelől az ötéves terv teljesítéséhez szükséges diplomás munkaerő kibocsátását, másfelől az új társadalmi-politikai intézmény- és értékrendszert fenntartó generáció kiformálását. Ennek megvalósítása azonban nemcsak intézményi feladat volt: a hallgatók aktív közreműködését is igényelte.

A Rákosi-korszak felsőoktatására vonatkozó kutatások elsősorban azokat a kérdéseket helyezik előtérbe, hogy a pártállami felsőoktatás-irányítás milyen feladatokat szánt és milyen kereteket határozott meg az egyetemek és a főiskolák számára, valamint, hogy milyen ideológiát, értékrendszert kívánt közvetíteni a hallgatók felé. Különösen kiterjedt irodalma van a diákság nagyarányú forradalmi részvételének is. Viszonylag kevés kutatás foglalkozik azonban azzal, hogy a kommunista indoktrináció, illetve a felsőfokú tanulmányok „tervszerűsítését” szolgáló eszközök és módszerek milyen konkrét változásokat eredményeztek az oktatás és a tanulás napi folyamatában, s hogy mindez milyen reakciókat váltott ki a hallgatókból az *1956-os forradalmat megelőzően*. E kérdéskörök vizsgálata azonban több szempontból is indokolt. Egyrészt azért, mert az „új értelmiség” kiképzésének célrendszere nem azonosítható annak mindennapi gyakorlatával. Másrészt azért, mert a diktatúra 1956 őszét megelőző, hétköznapi tapasztalata nem szűkíthető le minden további nélkül annak következményére, azaz a diákság forradalmi aktivitására, hiszen a hallgatók politikai szocializációja során kialakuló attitűdök sem korlátozódtak pusztán a rendszer elutasítására. Ebből fakadóan disszertációm középpontjában az a kérdés áll, hogyan mutatkozott meg a diktatúra az egyetemi-főiskolai hallgatók számára, illetve, hogy ők hogyan érzékelték és értelmezték az ország (ezen belül is konkrétan a felsőoktatás) szovjetizálásának folyamatát a mindennapokban. Az elemzés időkereteit egyfelől a „kulturális forradalmat” a felsőoktatás területén elindító 1948. évi „egyetemi reform”, másfelől az 1956-os forradalom jelölik ki. Utóbbival azonban – minthogy céloom a rákosista diktatúra hétköznapijainak vizsgálata – nem foglalkozom.

E kérdéskörök feltárásához a *hallgatók ellen lefolytatott intézményi fegyelmi eljárásokat* vettem alapul. A fegyelmi eljárások ugyanis képesek rávilágítani arra, hogy a párt totális társadalomalakító projektjében milyen közreműködést várt el a diákságtól, s melyek voltak azok a hallgatói léthez (is) kötődő magatartásformák, amelyeket nem tűrt el a leendő „új értelmiségtől”. Az eljárások ugyanakkor nem pusztán a politikai hatalom mindennapokba való beférkőzését, az ellenvéleményekkel szembeni túlzott reakciókat, az egyéni szabadság korlátozását és a megvádolt hallgatók kiszolgáltatottságát dokumentálják, hanem képesek megvilágítani, hogyan is látták a diákok saját mozgásterüket a diktatúra mindennapjaiban. Az eljárás folyamatában ugyanis születik egy olyan kivételes forrás – a hallgatói fellebbezés –, melyben az eseményhez minden vonatkozásban „legközelebb” állók, maguk az érintettek reflektálnak az őket ért vádakra. Így kivételes lehetőség nyújtanak arra, hogy a hallgatók korabeli elképzeléseiről, motivációiról az intézményi és pártjelentéseken túli valóságból szerezzünk információkat.

Disszertációmban először a „hallgatói fegyelem” szocialista értelmezéséből kiindulva vizsgálom a felsőfokú tanulmányokat folytatókkal szembeni központi elvárásokat, valamint az ezek teljesülését célzó szabályrendszereket, bemutatva, hogy a pártállami oktatásirányítás milyen ideológiai-politikai megfontolások alapján jelölte ki a szankcionálandó magatartásformák körét. A fegyelmi eljárások mindennapi gyakorlatát az egyes tanulmányi, erkölcsi és politikai jellegű (nek vélt) vétségek hátterének és kezelésük módjainak feltárásával közelítem meg annak érdekében, hogy látható váljon, a felsőoktatás szovjetizálása milyen konfliktusokat eredményezett az egyetemi-főiskolai mindennapokban, hogyan reagáltak a hallgatók a feszültségekre, milyen a központi előírásoktól, normáktól eltérő egyéni és társadalmi gyakorlatokat alakítottak ki, és mindezeket hogyan kezelték az ezen előírások betartatásáért felelős felsőoktatási intézmények. E kérdések tárgyalását nem szűkítem le az eljárás folyamatára, mivel az oktatás, tanulás mindennapjait közvetlenül befolyásoló körülmények feltárására is törekszem. Az események tágabb kontextusba helyezése rávilágít, vajon a vétségként értelmezett magatartás mennyiben minősült a kommunista párt totális társadalomalakító céljai által generált feszültségekre adott válaszreakciónak. Ezt követően az eljárások funkcióit és sajátos mechanizmusait vizsgálom, abból a szempontból, hogy a lebonyolítók milyen módszereket alkalmaztak annak érdekében, hogy az eljárás biztosan elérje célját – a nevelést vagy éppen a repressziót –, s kitérek arra is, hogy a felsőoktatási fegyelmi kapcsán is tetten érhető-e a vád koncepciózussága. Végül, az érintettek érvelési stratégiáival, valamint az általuk figyelembe vett ideológiai, politikai, pragmatikus és szubjektív szempontokkal foglalkozom, mellyel összefüggésben kitérek az eljárások 1953 második felétől meginduló felülvizsgálatára is, ami az érvkészletek időbeli változásait is láthatóvá teszi. A különböző döntési/véleményezési szinteken

(fegyelmi bizottság, pártbizottság, intézményvezetés, minisztérium) kialakított álláspontok eltérésein keresztül mutatom be az egyes esetek különféle értelmezésének lehetőségeit, s az érintettek – fegyelmi eljárásokkal összefüggő – korabeli mozgásterét is.

A fenti kérdéskörök vizsgálatával disszertációm a *felsőoktatás társadalomtörténetének* feltárására irányuló kutatások közé kíván illeszkedni, a hagyományos és szűken vett felsőoktatáspolitikai, intézménytörténeti megközelítések helyett a Rákosi-korszak egyetemlein és főiskoláin dolgozók és tanulók mindennapjait teszi elemzés tárgyává. Úgy vélem, ha nem pusztán illusztratív vagy anekdotikus történetekként fogjuk fel, a fegyelmi eljárások elemzése kifejezetten alkalmas arra, hogy az érintetteket (legyenek azok az eljárás lebonyolítói vagy a megvádolt hallgatók) a pártállami diktatúrán belül aktív, cselekvő társadalmi szereplőként láttassuk, s feltárjuk cselekedeteik mozgatórugóit és következményeit is.

II. A kutatás forrásai és módszere

A kutatás legfontosabb forrásanyagát a felsőoktatási intézmények felett felügyeletet gyakorló minisztériumoknak a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött iratanyaga jelenti. Az ötvenes évek elején az egyes intézmények – szovjet mintára – a „termeléssel való kapcsolat erősítése” érdekében a profiljuknak megfelelő szakminisztérium irányítása alá kerültek, így a kutatáshoz felhasználható forrásanyag a különféle minisztériumi fondokban szétszórta található. A forrásbázis kiterjedtsége, valamint kutathatóságának utóbbi években mutatkozó akadályai miatt a feltárás döntően – de nem kizárólag – a mindenkori oktatási minisztérium által felügyelt intézmények (tehát a tudományegyetemek bölcsész-, jog- és természettudományi karai, pedagógiai főiskolák, műszaki egyetemek és főiskolák stb.) hallgatóinak fegyelmi ügyeire terjedt ki. A feltárható iratmennyiséget az iratmegmaradás esetlegességei is befolyásolták. A mindenkori oktatási minisztériumban őrzött fegyelmi dokumentáció ugyanis nem teljes körű, de ugyanez állapítható meg az egyes egyetemek és főiskolák egyetemi levéltáraiban őrzött iratanyagáról is.

A kutatás során *valamivel több mint ezer fegyelmi esetet* azonosítottam. A fegyelmi eljárás alapidokumentumai a tárgyalás *jegyzőkönyve*, a fegyelmi bizottság *javaslata*, valamint a büntetésről szóló *elsőfokú határozat*, a hallgató *fellebbezése* (ha született), a minisztérium Fegyelmi Bizottságának a felülvizsgálatról készített *feljegyzése*, illetve a *miniszteri határozat*. A fegyelmi büntetés tényét és okát röviden közlő határozatokon túl több mint 350 esetben állt rendelkezésemre a tárgyalás jegyzőkönyve. Nagyjából 300 esetben vizsgálhattam a hallgatók kérvényeit, 270 ügyben pedig a minisztérium Fegyelmi Bizottságának feljegyzéseit is. Mindez

azt jelenti, hogy az azonosított esetek több mint felében használhattam olyan forrást, amely az eljárás körülményeiről is bővebb információt szolgáltatott.

A fegyelmi dokumentáció feldolgozása során nyilvánvalóvá vált, hogy a kettős megközelítés – ti. egyfelől a fegyelmezési mechanizmusok működésének, másfelől a hallgatók politikai-társadalmi berendezkedéshez való viszonyának együttes vizsgálata – olyan értelmezési keretet kíván, mely a normasértések lehetséges okaira, de az eljárásban érintett szereplők – a hallgatók mellett a lebonyolítók – reakcióira, motivációira is képes rávilágítani. Az eljárásban érintettek elképzeléseinek, egyéni és társadalmi gyakorlatainak feltárására és értelmezésére különösen inspiratívnak bizonyultak egyfelől az *Alltagsgeschichte* irányzatának a keletnémet társadalom mindennapjaira vonatkozó meglátásai, másfelől az 1990 után kibontakozó *német ellenállás-kutatás* megközelítésmódjai, melyek felhívták a figyelmet arra, hogy az állambiztonság, a büntetőbíráskodás és a fegyelmi eljárások irataiból elsősorban a diszkrimináció és az üldözés igen nagyfokú önkénye és véletlenszerűsége olvasható ki. E dokumentumok elsődlegesen *repressziótörténeti* források, így hiba lenne eleve azt feltételezni, hogy a fegyelmi eljárásokban kibontakozó konfliktusokban egytől egyig a hallgatók társadalmi-politikai rendszerrel való szembenállása mutatkozik meg. Bár a jegyzőkönyvek olykor leegyszerűsítő, érveket elhallgató vagy összemosó történetei helyett a fellebbezésekben a hallgatóknak lehetőségük volt arra, hogy „saját hangjukon” szólaljanak meg, a konfliktusszituáció jellege miatt a fellebbezéseket sem tekinthetjük olyan írásműveknek, melyekben a kérvényezők teljes nyíltsággal beszélnek a társadalmi-politikai rendszerről alkotott véleményükről. A hallgatók egy számukra káros döntés megváltoztatását igyekeztek kieszközölni, ennek érdekében pedig az eseményeket és indokaikat oly módon beszélték el, hogy az ügyüket elbírálókat meggyőzzék igazukról. Beadványaikban olyan érveket hoztak fel, melyekről úgy vélték, hogy azok az uralkodó politikai diskurzuson belül méltányolhatók (illetve méltánylandók).

Az elemzés során úgy tekintem, hogy a hallgatók egy fegyelmi vétség esetleges elkövetése és az eljárás során megannyi, különféle motivációból, cselekedeteik lehetőségeit és korlátait, valamint az azokat meghatározó külső feltételeket értelmezve cselekedtek, de ezt feltételezem a fegyelmi bizottság tagjairól, a döntést hozó intézményvezetőkről, illetve a fellebbezést elbíráló minisztériumi előadóról is. Az eljárást lebonyolítók esetében is félrevezető lehet, ha pusztán a hatalmi akarat végrehajtóinak tekintjük őket. Egy-egy cselekvésnek vagy gyakorlatnak a különböző szituációkban persze más-más jelentése volt, e különbségek megítélésében – például, hogy egy hallgató számára a felsőfokú tanulmányok abbahagyása mindennapi túlélési stratégiájának része-e, vagy értelmezhető a szocializmus építésében ráosztott szerep elutasításaként –, illetve annak eldöntésében, vajon a hallgató „ön-fejű” elképzeléseiből fakadó

cselekedetei az uralmi viszonyok legitimálásához, fenntartásához vagy erodálásához járultak-e hozzá, az ellenállás-kutatás meglátásai segítenek tovább.

III. A doktori értekezés főbb eredményei

A hallgatói fegyelem

A szocialista értelemben vett fegyelem azt a magatartást fejezte ki, hogy a társadalom tagjai betartják azokat a törvényeket, jogszabályokat és erkölcsi követelményeket, melyek kijelölik a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyüket. Az ötvenes évek Magyarországon a társadalom működését előíró szabályrendszer alapja a szocializmus (illetve távlatilag a kommunizmus) felépítésének imperatívusza volt, melynek megvalósulását a marxista-leninista ideológia szerint az biztosította, ha a – közérdek megnyilvánulásaként deklarált – törvényeket és normákat mindenki betartja. Az eszmerendszer végső célja a követelmények interiorizációja, tehát az öntudatos és önként vállalt fegyelem kialakítása volt, ezért elemi szerepet tulajdonított a viselkedés „helyes irányban” történő befolyásolásának, azaz a nevelésnek. Ugyanakkor a meggyőzőesen túl a kényszerítő jellegű eszközöket is elengedhetetlennek tartotta a közös célokat veszélyeztető renitensek megfegyelmezésére. Mivel a pártállam ideológiai érvrendszere a jogi-erkölcsi előírások megsértését nem pusztán a politikai hatalom birtokosainak aktuális céljaival való szembeszegülésként, hanem az ossztársadalmi célkitűzések akadályozásaként is értelmezte, a rendbontókkal szemben alkalmazott fegyelmi intézkedések elvi célja az volt, hogy a fegyelmezetlen kisebbséget alárendelje a „többségi akaratsnak”, s végső soron – vagyis ha a nevelés különféle módszerei és eszközei kudarcot vallottak – biztosítsa a társadalom zavartalan fejlődését.

A Rákosi-korszak oktatásirányítása a felsőoktatás legfőbb funkcióját abban látta, hogy teljesítse az ötéves terv totális politikai, gazdasági és társadalomalakító projektje által ráosztott feladatot, azaz hogy kellő létszámú, megfelelően képzett szakember kibocsátásával járuljon hozzá a tervek megvalósításához. Ennek érdekében a felsőoktatás működési kereteinek kialakítása az intézményi és emberi kapacitások maximális és a lehető leghatékonyabb kihasználását célozta. A szocializmus építésének „speciális üzemeiben”, a felsőoktatási intézményekben a hallgatók (és persze oktatóik is) ugyanolyan munkások voltak, mint az üzemi dolgozók. A felsőoktatásban való részvételük nemcsak alkotmányos jogot, hanem „megtisztelő” és „becsületbeli” kötelességet is jelentett: esetünkben – az üzemi dolgozók szocialista munkafegyelmének analógiájára – öntudatos és vasfegyelmen alapuló munkát, a *tanulást*. Mindez jelentősen átalakította és kitégítette a normasértőnek tekintett magatartásformák elleni fellépés elvi-ideológiai megítélését és a szankcionálás gyakorlatát is.

A fegyelmi szabályzatok szankcionálандónak tekintették a minden állampolgárra általánosan vonatkozó törvények és jogszabályok megsértését, a Magyar Népköztársaság szovjet típusú alkotmányában foglalt politikai-társadalmi berendezkedéssel való szembehelyezkedést, valamint az e berendezkedés alapjául szolgáló kommunista erkölcsi normák megsértését. E tekintetben a hallgatók és az ország más állampolgárai között nem volt különbség, e vétség típusokat minden korabeli üzemi és egyéb fegyelmi szabályzat ugyanígy tartalmazta. E paragrafusok konkrét, jogszabályi lehetőséget kínáltak a rendszerkritikus nézetek büntetésére, sőt, ezek szankcionálása az egyetem/főiskola mint állami intézmény kötelessége lett.

A Rákosi-korszakban azonban a tanulmányi elégtelenség is fegyelmi vétséggé vált, a tanulás jelentette ugyanis a hallgatók számára a társadalmi munkamegosztásban számukra kijelölt feladatot, melynek teljesítése az 1949-es alkotmány értelmében nem egyéni elhatározás függvénye, hanem kötelező volt. Az ötvenes évek eleji intézményi (üzemi, felsőoktatási) fegyelmi szabályzatokban a munkavégzéssel összefüggő vétségek szankcionálását az ideológiai érvelés azzal legitimálta, hogy az elvégzendő (esetünkben: „tanulási”) munka a szocializmus felépítését szolgáló ötéves terv része, a tervgazdálkodást folytató államnak pedig törvényi kötelessége ezt a tervet megvédeni, s adminisztratív eszközök alkalmazásával is fellépni a „munkafegyelm frontján” jelentkező, kirívó fegyelemsértésekkel szemben.

Mivel az egyéni magatartás legfőbb mércéje az lett, hogy mennyiben járul hozzá, vagy épp akadályozza a szocializmus építését, a kötelességek és vétségek köre tetszés szerint bővíthető volt, annak függvényében, hogy aktuálpolitikai szempontból épp mi számított olyan magatartásnak, amely az ideológiai-politikai célok megvalósulását szolgálta vagy akadályozta.

A tanulás mint munka

Az a hallgató, aki nem jár be órára, nem tanul, megbukik egy vizsgán, oklevele megszerzését kockáztatja, azaz magatartásának alapvetően tanulmányi kihatása van. Az, hogy a Rákosi-korszakban mindezek fegyelmi következményekkel is járhattak, elvi szinten a tanulás munkaként való azonosításából, praktikusán a pártállami felsőoktatás szakemberutánpótlásban betöltött funkciójából következett. Az ötéves terv munkaerő-igényéből levezetett felsőoktatási tervek pontosan előírták, hogy az egyetemeknek és főiskoláknak megadott idő alatt hány diplomást kell kibocsátaniuk. A tervszámokat a felsőoktatásba bevonhatók merítési bázisával, illetve a képzési kapacitások bővítésének anyagi és személyi korlátaival összevető oktatásirányítás számára azonban kezdettől nyilvánvaló volt, hogy a nagyívű tervek teljesítése csak akkor lehetséges, ha a lemorzsolódást is minimálisra csökkentik. Az ötvenes évek elején e fogalom alatt azonban

nemcsak azt értették, hogy egy hallgató a végzettség megszerzése nélkül hagyja ott a felsőoktatási intézményt, hanem azt is, ha oklevelét nem az előírt idő alatt szerzi meg. A korabeli propaganda számos példát nyújt a tanulás és az üzemi munka azonosítására. Az azonban, hogy az egyetem a hallgató munkahelye, több volt, mint pusztán politikai-erkölcsi szólam. E felfogásból fakadt – többek között –, hogy elvben egy hallgató önállóan nem dönthetett tanulmányai abbahagyásáról (sem). A kibocsátandó diplomások számát is évekre előre meghatározó felsőoktatási terv teljesítése megkérdőjelezhetetlen volt, nem lehetett individuális döntések függvénye.

Ezek szerepét az oktatásirányítás igyekezett minimálisra csökkenteni. A diplomaszerezés folyamatát – a beiskolázástól a tanuláson keresztül egészen az oklevél megszerzéséig – pontosan tervezhetőnek és irányíthatónak vélte, ezért egy minuciózus szabályrendszerre épülő oktatás- és tanulás-szervezési modellt kívánt kialakítani. Ennek révén – a szakmai-politikai előrehaladás folyamatos kontrollálásával és problémák esetén a szükséges beavatkozásokkal – kiküszöbölhetőnek vélte akár az olyan emberi tényezők hatását is, mint amilyen a motiváció vagy a képesség hiánya. Az egyéni tanulmányi eredmény kizárólag a szocialista építés kontextusában nyert értelmet, fokmérője nem a megszerzett tudás, hanem a letett vizsga lett, a tanulás mechanikus formáihoz való alkalmazkodás pedig a hallgató politikai megbízhatóságáról is tanúskodott. Az a meggyőződés ugyanis, hogy az oklevél leghatékonyabban kizárólag az előírt úton szerezhető meg, azzal az erkölcsi alapvetéssel párosult, hogy a célok megvalósítása pusztán akarat kérdése, így a fegyelem a felsőfokú tanulmányok folytatásának egyik legfőbb értékévé, a tanulmányokban való ütemezett előrehaladás elmaradása pedig fegyelmi vétségévé vált.

A tanulmányi vétség miatt fegyelmi bizottság elé kerülők esetei nemcsak annak a voluntarista elképzelésnek a kudarcát mutatják, hogy pusztán szigorú szabályozással és tilalmakkal az oklevél megszerzését akadályozó valamennyi tényező kiküszöbölhető volna, hanem azt is, hogy a vétségként azonosított magatartás sok esetben éppen a tanulmányi rendszer ellentmondásaiból fakadt. A hallgatók által megnevezett indokok világosan rámutattak az átirányításból fakadó motivációhiányra, a manipulációs eszközként is alkalmazott ösztöndíj-elosztásból és az egyre romló életszínvonalból fakadó anyagi gondokra, vagy éppen a megfelelő előképzettség hiányában felvettek tanulási problémáira. Az e nehézségekkel szembesülők között voltak, akik úgy döntöttek, hogy oklevelüket mégsem szerzik meg, egyszerűen távoztak, számolva a fegyelmi úton történő kizárás negatív következményeivel is. Azok viszont, akik végezni akartak, engedély nélkül vállaltak munkát vagy úgy döntöttek, hogy az értelmetlen korlátozások helyett egyéni úton jutnak el a diplomáig: nem vesznek részt az alacsony színvonalú előadásokon, a később megszerzhető, jobb jegy érdekében szándékosan megbuknak, vagy éppen kevesebb időt szánnak azokra a tárgyakra, amelyeknek elsajátítását a majdan végzendő munkájuk szempontjából amúgy

is feleslegesnek találták. Hiba volna persze a „lógás” vagy a tanulmányok abbahagyásának valamennyi hétköznapi megnyilvánulását a felsőoktatási rendszer ellentmondásaira vagy kontraproduktivitására visszavezetni. A tanulmányi vétségek szankcionálása azonban ritkán differenciált. Mivel a fegyelmi bizottságok a tanulmányi előmenetel bármiféle megakadását fegyelemlazulásként értelmezték, a tárgyalásokon felszínre kerülő rendszerszintű ellentmondásokat is elfedte az az ideológiai-erkölcsi érvelés, miszerint a nehézségeken való felülemelkedés pusztán akarat és szorgalom kérdése.

Adatelhallgatás

Míg egyesek számára az jelentett problémát, hogy valamiképpen elhagyják a felsőoktatási intézményt, mások számára a bejutás okozott nehézségeket. A felsőoktatás ötéves terve a szakképzett munkaerő biztosításának gazdasági motivációit a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését célzó társadalompolitikával ötvözte. A társadalmi egyenlőség jelszava azonban nem (csak) az esélyek kiegyenlítését jelentette. A „munkás- és parasztszármazású” tanulók pozitív diszkriminációját a múltbéli hátrányos helyzet mellett a jövőbeli politikai szerep biztosításának szándéka is motiválta. Az első évfolyamon előírt arányuk kötelező teljesítése és a származási kategorizálás pedig mindenki számára megnehezítette a felsőoktatásba való bejutást, aki nem a preferált csoportokhoz tartozott. Legfőképpen azokat, akik az „osztályidegen” kategóriába kerültek. Ők továbbtanulási igényeiket a gyakorlatban ritkán realizálódó különleges engedélyen kívül protekcióval vagy üzemi munkásként eltöltött egy-két évvel „korrigált” önéletrajz segítségével próbálhatták meg kielégíteni.

A felvételi korlátozások részleges nyilvánossága, a személyes vagy az elutasított osztálytársak, barátok tapasztalatai többekben megérlelték azt a belátást, hogy továbbtanulásuk a rendszer biztosította keretek között nem valósítható meg. Ezért úgy döntöttek, hogy az őket a felsőoktatásból elvben kizáró adatokat nem hozzák a felvételük elbírálására hivatott szervek tudomására, ezáltal akadályozva meg, hogy „X-esként” nyilvántarthatók legyenek.

Az adatelhallgatás, a Rákosi-korszak egyik legsajátosabb vétségtípusa, a hallgatók nyilvántartására szolgáló nyomtatványok téves vagy hamis adatokkal történő kitöltését jelentette. A félévente újra és újra kitöltött kérdőíveket, önéletrajzokat az iskola- és felvételi bizottságok, tanulmányi osztályok rendszeresen ellenőrizték, s amennyiben ezek között eltérés mutatkozott, a hallgató ellen fegyelmi eljárás indult. Míg a „munkás- és parasztszármazású” diákok pozitív diszkriminációját az oktatásirányítás büszkén hirdette, annak ódiúmat azonban, hogy a „származást” szankcionálja, nem vállalta fel. Az eljárások során „hivatalosan” a kommunista

őszinteség hiányát büntették, ám a gyakorlat azt mutatja, hogy kizárással főként azokat sújtották, akiket az újonnan előkerült (vagy annak mondott) információ fényében „osztályidegennek” tekintettek. Abban, hogy az őszinteség számít, nem pedig az adat maga, nem igazán bíztak azok a felsőbb éves hallgatók sem, akik még a felvételi korlátozások bevezetése előtt kerültek be a felsőoktatásba vagy éppen az „osztályidegen” kategória értelmezésének gyakori változásakor szembesültek azzal, hogy elvégzett fél éveik ellenére a „származásuk” az oklevél szerzését bármikor megakadályozhatja. Ha nem akartak kockáztatni, számukra is az jelentett megoldást, hogy amíg lehetett, titkolták a „múlt foltjait”. Esetükben az adatelhallgatás nem a bejutás érdekében alkalmazott egyéni stratégia volt, erre felvételükhöz még nem volt szükségük, mivel a felsőfokú tanulmányok folytatására való jogosultságuk csak utólag kérdőjeleződött meg.

A fegyelmi tárgyalásokon a hallgatók „társadalmi származását” leíró adatok különféle értelmezési lehetőségei kerültek szembe egymással. A diákok tisztában voltak azzal, hogy őket, magatartásukat, megbízhatóságukat a politikai hatalom bizonyos kritériumok mentén értelmezi és beszéli el, ezért arra törekedtek, hogy önmagukról is e kritériumok mentén, – ahogy Stephen Kotkin nevezi – „bolsevik nyelven” beszéljenek, s elemi érdekük volt, hogy a társadalmi helyzetükről önmaguk által alkotott értelmezést legitimnek tüntessék fel. Érveik felsorakoztatásakor nem a rendszer identitás- vagy felsőoktatás-politikáját kérdőjelezték meg, hanem arra igyekeztek rámutatni, hogy addigi életpályájukról alkotható egy olyan, az uralkodó politikai diskurzusba illő elbeszélés, amely nem „ellenségként” azonosítja őket – ezt pusztán a fegyelmi büntetést kiszabók ítélték meg rosszul.

A vélemény mint fegyelmi vétség

A politikailag megbízhatatlannak ítélt „osztályidegenekkel” szembeni fellépés is jól mutatja, hogy bár az oktatásirányítás arra törekedett, hogy a lehető legtöbb felvett hallgató valóban meg is szerezze oklevelét, azért *bármikinek* a kezébe nem kívánt oklevelet adni. A felsőoktatási intézményeknek ugyanis olyan diplomás fiatalokat kellett kibocsátaniuk, akik nemcsak *képesek*, hanem *készek* is a terv végrehajtására, a szocializmus építésére. Az ideológiai-politikai nevelés a pártállam egyik kiemelt uralmi eszköze volt, melynek hatékonyságát az oktatási intézményekben létfontosságúnak tekintették. A rendszer „fenntarthatósága” érdekében ugyanis nem érhetne be pusztán az ellenvélemények elfojtásával, önmagában nem volt elegendő, hogy az elnyomás és megfélemlítés változatos eszköztárát alkalmazva engedelmes alattvalókat nevel a diákokból. Manipulációs stratégiái arra irányultak, hogy a jövő letéteményesei, a „szocializmus építésének frontszakaszain” majdan tevékenykedő „új parancsnoki gárda” tagjai magukénak érezzék a

rendszer, s aktívan közreműködjenek annak fenntartásában. A központilag kijelölt célokkal való nyílt azonosulást és a megvalósítás érdekében kifejtett aktivitást várták tőlük, s ahogy a szakmai előmenetelüket, úgy politikai fejlődésüket is igyekeztek folyamatosan nyomon követni, ezért a hallgatókat az indoktrináció valamennyi színterén – így a marxizmus és oroszórakon, a honvédelmi oktatáson, a DISZ politikai körein, vagy éppen nyilvános fegyelmi tárgyalásokon stb. – igyekeztek folyamatos állásfoglalásra készíteni.

Akik számára világos volt, hogy kizárásukat kockáztatnák, ha valóban őszinte véleményüket mondanák el egy-egy megrendezett vitán vagy a marxizmus vizsgán, a „marxista beszédmód” kínált lehetőséget a politikai hatalom mindent felügyelni kívánó tekintete előli elrejtőzésre. Ennek elsajátításában, ti. abban, hogy egyes hallgatók meggyőződés hiányában is képesek voltak világnézeti kérdésekre felelni, több tényező is szerepet játszott. Így például, bár a felsőfokú tanulmányok mindennapjaiban a politikai indoktrináció rendkívül sokfajta és változatos módon jelent meg, a közölt ideologikus tartalmak szinte mindenhol azonosak voltak. Az előadások tartalmi szempontból vagy olyan száraz elvi-elméleti ismeretanyag közlését jelentették, melynek elsajátításához a hallgatók többsége nem rendelkezett kellő filozófiai-közgazdaságtani előképzettséggel (ami önmagában is magolás irányába hatott), vagy egy történelemórát kaptak a kommunista pártokról, a Szovjetunióról. Ennélfogva a hallgatók számára az egyébként is órarendi keretbe illesztett, kötelező órákon hallott ideológiai ismeretek nem különböztek egy szaktárgy előadásának megtanulandó ismeretanyagától: a frázisok pusztá bemagolását és felmondását jelentették. Az ideológiai ismeretterjesztés így sokak számára nem világnézetet, hanem pusztán praktikus tudást, beszédmódot közvetített.

A hallgatóknak nemcsak lehetőségük volt a pártszervezetek fülének oly kedves frázisok elsajátítására, de nyilvánvaló okuk is. A pártfunkcionáriusok valósággal áhítoztak a hallgatók „valódi” véleményének megismerésére, de sokszor csak az illemhelyek falára felfestett feliratokon, megrongált faliújságokon találkoztak velük, vagy pusztán a vélemények hiányát tudták regisztrálni. Ha ugyanis nem kívánták kockára tenni oklevelük megszerzését, a hallgatók számára elsősorban a véleménynyilvánítás olyan passzív formái jöhettek szóba, mint a DISZ-akciókból való kimaradás vagy a politikai körök hanyagolása. Minthogy a hallgatók kiismerhetetlensége összefonódott azzal a meggyőződéssel, hogy közöttük ott munkál az „ellenség” (hiszen a funkcionáriusok számára a felsőoktatás megannyi „üzemzavara” éppen ezt bizonyította), egy elejtett megjegyzés, egy rossz szóválasztás is mozgásba hozhatta a fegyelmezési mechanizmusokat. A represszió tapasztalata az érintettekben és a szemtanúknál csak tovább erősítette a különvélemények elrejtésének szükségességét.

Az *új szakasz* meghirdetését követően úgy tűnt, hogy valóban igény van az „alulról jövő bírálatra”, ráadásul a hallgatók aktivitását az is bátorította, hogy a pártszervezetek elbizonytalanodásából fakadóan a szankcionálás veszélye is csökkent. 1955 tavaszán azonban a resztalinizációt jelentő márciusi párthatározatot követően a pártbizottságok és a hallgatók magatartása is visszatért a régi reflexekhez. A fegyelmi eljárások célkeresztjébe ismételt az „osztályidegenek”, illetve az immár „jobboldali elhajlónak” bélyegzett, kritikus véleményt megfogalmazó diákok kerültek, a szankciók pedig a kiszorították a bírálatokat a nyilvános kommunikációból.

A fegyelmi eljárás mint uralmi gyakorlat

A fegyelmi eljárás a pártállam uralmi eszköztárának része volt. Nemcsak a normasértők, hanem a hallgatóság egészének kordában tartását célozta. Lehetőséget nyújtott arra, hogy a valamilyen szakmai, politikai, erkölcsi vagy egyéb szempontból nemkívánatos hallgatókat eltávolítsa az intézményből, a szankcionálás nyilvánossága pedig a nyomásgyakorlást és a prevenciót szolgálta. A közvetlenül nem érintettek számára is nyilvánvalóvá tette, hogy mi minősül normaszegésnek, ezzel próbálva gátat vetni a hasonló magatartás terjedésének.

A hallgatóságot a társadalmi bíróságok a gyakorlatban is megkísérelték bevonni a fegyelmezési mechanizmusok működtetésébe, s a vétségéről, illetve annak elkövetőjéről alkotott vélemények homogenizálására törekedtek. Bár egyes fellebbezések, visszaemlékezések, illetve néhány korabeli jelentésben elejtett megjegyzések utalnak arra, hogy olykor a hallgatók szembefordultak a fegyelmi bizottság alkotta értelmezéssel, a lebonylítók számára „balul elsült” nyilvános tárgyalások jegyzőkönyvei ritkán kerültek be a fegyelmi dokumentációba, főként, mert amúgy is puszta illúzió volt, hogy a közösség ítél. A fegyelmi büntetésekről előre meghozott döntéseket az ellenvetések nem befolyásolták, legfeljebb az intézmény nem számolt be a felettes hatóságnak a nagy plénum előtt elszenvedett kudarcról.

A pártállam a fegyelmezetlenségeket, normasértéseket tudatosan emelte be a nyilvános diskurzusba, annak érdekében, hogy az „ellenség” felmutathatóvá váljon, név szerinti alakot öltön. A konfliktusok nyílt tematizálása egy-egy politikai-ideológiai kinyilatkoztatás alátámasztására és az „üzemzavarok” rendszerjellegének elfedésére is szolgált. A fegyelmi bizottságok következtetéseivel egyet nem értők a különvélemények megfogalmazásának veszélyei miatt a nyilvános tárgyalásokon is elsősorban a véleménynyilvánítás passzív formáival élhettek. A nyílt ellenvetések hiánya pedig kellő interpretációs lehetőséget biztosított arra, hogy az eljárásokat és a szankciókat úgy állítsák be, azok révén a szocialista építés céljait önérdékként

felismerő, egységesen gondolkodó, fegyelmezett, éber és öntudatos közösség aratott győzelmet a minden kétséget kizáróan vétkes, ellentmondásokba keveredő, szégyenkező „ellenség” felett.

A fegyelmi eljárásban részt vevő felek viszonyát kiegyensúlyozatlan erőviszonyok jellemezték, és ez nemcsak a hallgató és az eljárás lebonyolítói közti relációban volt így. A javaslatot tevő fegyelmi bizottság, a döntést hozó intézményvezető, illetve az azt felülvizsgáló minisztérium, de az egyéb véleményformálók, mint a pártbizottság, a TO vagy a tanszékvezetők különféle állásfoglalásai is esetről esetre eltérő súllyal jöttek számításba. Legkisebb mozgástere egyértelműen a megvádolt hallgatónak volt. Ha nem rendelkezett vezető állami vagy pártbeosztású pártfogóval (bár ilyen esetben kizárásig eleve ritkán jutott el az ügy), csak abban reménykedhetett, hogy érvelése valamelyik döntéshozó számára meggyőzőnek bizonyul. Ezen érvek megválasztását pedig – leszámítva az önkényesen távozókat – döntően az befolyásolta, hogy folytatni akarták a tanulmányaikat. Fellebbezéseik a politikai-társadalmi rendszerről alkotott ismereteikről, elképzeléseikről árulkodnak, főként azok esetében, akik a büntetés alapjául szolgáló tényállást nem, csak annak ideológiai-politikai értelmezését vonták kétségbe. Ők ugyanis kérvényeikben – minthogy pozitív elbírálásra számítottak – magatartásuk, illetve az események olyan interpretációját adták, amely szerintük „belefért” a rendszerbe.

A fegyelmi bizottságok és a fellebbezők indoklásának eltéréseiben a hallgatók és a politikai hatalom „valóságról” alkotott nézetkülönbségei mutatkoztak meg, a hallgatók önmaguk védelmére megfogalmazott elbeszélései elsősorban az uralmi viszonyokról alkotott „ön-fejű” elképzeléseiket mutatják. Fellebbezéseikben kevesen kérdőjelezték meg például a pártállami társadalompolitika alapvonásait, inkább arra törekedtek, hogy olyan, az uralkodó politikai diskurzusba illő elbeszélést alkossanak múltjukról, magukról vagy a vétség körülményeiről, amely nem rekeszti ki őket a „dolgozók” társadalmából. Bármennyire is közelített azonban a hallgató által az eseményekről alkotott interpretáció az elbírálók valamelyikének állásfoglalásához, utóbbiak a döntés meghozatalakor számos, a konkrét eseten túlmutató ideológiai, politikai, pragmatikus vagy szubjektív szempontot is figyelembe vettek.

A fegyelmi eljárás a párt helyi szervezetei számára a hallgatók politikai-társadalmi összetétele feletti kontroll eszköze volt. Bár hivatalosan csak az 1955-ben kiadott fegyelmi szabályzat írta elő a pártszervezet képviseletét a fegyelmi bizottságokban, a tárgyalt korszakban alig fordult elő, hogy a bizottság valamelyik tagja ne párttag legyen, s a fellebbezések elbírálásakor is eleve kikérték a pártbizottság véleményét. Először az *új szakasz* idején, leginkább minisztériumi szinten ütköztek ellenállásba, de csak akkor, ha az Oktatásügyi Minisztérium (OM) Fegyelmi Bizottsága a helyi pártakarattal ellentétes döntéshez más támogatókat – például az intézményvezetést, a tanulmányi osztályt vagy egy-egy nevesebb pártfogót – is maga mellett tudhatott.

Bár a helyi pártbizottságok az esetek jó részében kezdeményező szerepet töltek be, a fegyelmi eljárás a felsőoktatási intézmények számára is célszerű eszköznek bizonyult. Minthogy az oktatásirányítás a felsőoktatás mindennapjaiban szükségszerűen felbukkanó problémákat (a lemorzsolódást, az elégedetlen, kritikus megnyilvánulásokat stb.) „destruktív” vagy „ellenséges” elemek aknamunkájaként azonosította, és ezek kezelésére eleve a „hangadók” eltávolítását javasolta, a felsőoktatási intézmények a fegyelmi eljárás lebonyolításával feletteseik számára is demonstrálhatták, hogy „rendet tettek”. Másrészt a szakmai szempontból alkalmatlannak vélt hallgatókat is a felülről jövő bírálatok minimalizálásával távolíthatták el, ha a kizárásakor az akarat hiányára vonatkozó ideológiai-erkölcsi érvelést alkalmazták. Ugyanez alkalmas volt arra is, hogy elhárítsa a TO vagy a tanszékek oktató-nevelőmunkáját érő esetleges bírálatokat. Ily módon az intézmények – sokszor nem ideológiai-politikai, hanem szakmai és önvédelmi szempontjaikra tekintettel, de – hozzájárultak a kommunista hatalomgyakorlás e módjának igazolásához.

A mindenkori oktatási minisztérium hozzáállása a felső pártszervek aktuálpolitikai nyilatkozataihoz igazodott, amit a vétségek megítélésének időbeli változásai is jól mutatnak. Az adatelhallgatás és a politikai jellegű(nek ítélt) megnyilatkozások szankcionálásának gyakorlata, illetve a „szocialista törvényesség” szempontjának megjelenése főként az elvi-ideológiai álláspontok fordulataihoz köthető. Az önkényes lemorzsolódás megítélésének megváltozása viszont a felsőoktatás kontraproduktivitásából fakadó gyakorlati problémákból fakadt, ti. 1953 után megkérdőjeleződött, hogy a felsőoktatás amúgy is csökkentett költségvetési keretein belül van-e értelme motiválatlan vagy képességbeli hiányossággal küzdő diákokat is eljuttatni a diplomáig, ha egyszer úgysem tudják elhelyezni őket a végzettségüknek megfelelő munkakörben.

Az OM Fegyelmi Bizottsága az elvi-ideológiai nyilatkozatokat, szakmai vagy pragmatikus szempontokat inkább hivatkozási alapnak tekintette, semmint következetesen alkalmazott kritériumoknak, s annak függvényében válogatott közöttük, hogy melyik támasztotta alá a javaslatát. Ezt legjobban az 1953 nyara után megkezdődő felülvizsgálatok mutatják. Mivel az *új szakasz* egyik hívószava a „szocialista törvényesség” lett, az OM készen mutatkozott a korábbi fegyelmi döntések revideálására, és számos esetben elő is fordult, hogy erre hivatkozva adott helyt a hallgatók fellebbezésének. Ezzel egy időben azonban, ha egyébként a hallgató eltávolításával egyetértett, hajlandó volt eltekinteni attól, hogy a kizárásig megkérdőjelezhető módon jutott el a fegyelmi bizottság. A „törvényesség” fogalma elsősorban ideológiai-politikai tartalommal bírt, alkalmazása ad hoc pártérdekek függvénye volt.

A fegyelmi bizottságok, az intézményvezetők, illetve a minisztérium előadóinak indoklásaiból az eljárások nagyfokú önkénye olvasható ki. A korabeli jelentések a marxizmus és oroszórák, DISZ-rendezvények látogatottsága kapcsán rendre oly mértékű hiányzásról tudósítottak, amely

meghaladta a hatályos szabályzatokban engedélyezett mértéket. Általánosságban számoltak be arról, hogy a hallgatók terjesztik egymás között az Amerika Hangja által közölt híreket vagy politikai vicceket mesélnék. Az egyedi és rendszertelen normasértések azonban csak néhány alkalommal vezettek súlyosabb szankciókhoz, mivel a „kommunizmus felépítéséhez” szükség volt a hallgatókra is. Az oktatásirányítás nem engedhette meg, hogy egyes normasértő magatartásformák felett szemet hunyjon, de nem kezelhette azonos szigorral az „elkövetőket”, hiszen a nagyobb arányú kizárásokból fakadó létszámcsökkenés veszélyeztette volna a felsőoktatási tervek teljesítését. Így amikor a „tanulmányi fegyelem megszilárdítása” vagy az egyes évfolyamok „politikai hangulatának megjavítása” érdekében a fegyelmihez nyúltak, az eljárások (főként a nyilvános tárgyalások) lebonyolítása során a példastatuálás és az elrettentés céljából válogatták meg a megvádoltak körét, s az már az adott hallgatói közösség belső dinamikájától függött, hogy a „nevelési cél” eléréshez egy „hangadó” vagy egy zárkózott, társaságkerülő diák eltávolítása mutatkozott-e célszerűbbnek.

Egy fegyelmi határozat alátámasztása pusztán érvelés kérdése volt. Az, ami az egyik esetben mentő körülményként jött számításba, más esetben éppen a súlyosabb büntetés indoka volt. Egy kitűnő tanulót is kizárhattak tanulmányi hanyagság miatt, de adatelhallgatással vádolhatták azt is, akinek papírja volt arról, hogy nem „kulák”. A nyilvánvalóan koholt, ellentmondásokkal teli vádakra épülő tárgyalások a lebonyolítók magabiztosságát jelezték, s a megvádoltak számára egyértelművé tették az eljárások irracionálisát. Ezzel azonban nem mindegyikük volt tisztában: ők éveket töltöttek azzal, hogy olyan vádakat cáfoljanak, amelyek köszönőviszonyban sem voltak eltávolításuk valódi okával.

Egyes fegyelmi eljárások dokumentációjából ugyanis világosan látszik, hogy a határozatban nem a büntetés „valódi” oka szerepelt. A kitelepített hallgatók esetében például maga a kitelepítés nem lehetett a kizárás indoka, őket általában – meglehetősen cinikus módon – igazolatlan hiányzásaik miatt távolították el. Azok a vádak sem szerepelhettek a határozatokban, amelyekre hivatkozva az ÁVH jelezte, hogy kívánatosnak tartja egy-egy hallgató eltávolítását. Mivel az ÁVH által közölt információk nem képezhették egy állami fegyelmi eljárás tárgyát, így ilyenkor meg kellett alkotni a kizárást lehetővé tévő vádakat. Az ürügykeresés olyan esetekre is jellemző volt, amikor úgy tűnt, hogy az eljárás megindítását kiváltó incidens (például a rendszeres templomba járás) önmagában nem elég egy kizárási határozathoz. Mindemelllett a bizonyítékok meglehetősen önkényes kezelése is alátámasztja, hogy a fegyelmi eljárás célja sokszor nem az eset körülményeinek kivizsgálása volt, pusztán formát adott egy-egy hallgató kizárásához.

Az 1953 őszét követően benyújtott felülvizsgálati kérelmek azt is mutatják, hogy olykor egy körülményes fegyelmi eljárás lebonyolítása helyett más módok is rendelkezésre álltak egy-egy

hallgató eltávolításához. Ehhez elegendő volt például az is, ha a tanulmányi osztály vezetője nem engedte beiratkozni a diákot, vagy utóvizsgán is megbuktatták marxizmusból. Az ilyen esetek gyakoriságát megbecsülni sem lehet, arra azonban felhívják a figyelmet, hogy a fegyelmi eljárással kizártak száma nem azonos azokéval, akiket a Rákosi-korszakban akaratuk ellenére távolítottak el a felsőoktatási intézményekből.

A fentiek azt is alátámasztják, hogy a pártszervezetek komoly befolyást tudtak gyakorolni a helyi döntésekre, akár kerülőutakon is: például a tanulmányi osztály felhasználásával vagy olyan súlyos vádak kreálásával, amelyek esetében nyilvánvalónak tűnhetett, hogy a fegyelmi bizottság csak egyfajta következtetésre juthat. Egyes ügyek koncepciójára jellemző, hogy a kizárás mögött meghúzódó „valódi” okokra azonban csak akkor derült fény (ha egyáltalán), ha a hallgató 1953 után felülvizsgálatot kért, s a lebonyolítók (vagy az őket váltó funkcionáriusok, TO-vezetők) számára veszélytelennek tűnt elismerni, hogy az eljárást évekkorábban fikcióra építették.

Ebből fakadóan a fegyelmi bizottságok által szankcionált vétségek és a felsőoktatási intézményekben felbukkanó, ellenálló magatartásformák közé nem lehet minden további nélkül egyenlőségjelet tenni, különben rendszerellenessé avatnánk minden lógást, kollégiumi kimaradást, zajos mulatozást, viccet, elégedetlenkedő hangot, de azt is, hogy valaki megbukott fizikából. Hasonlóképp: a hallgatók fellebbezésekben olvasható, ideológiai-politikai frázisokat felmondó önostorozása és fogadkozásai, a fegyelmezetlen társukat bírálók rituális szemrehányásai sem tekinthetők egyértelmű, mély világnézeti elköteleződésnek. Az esetek nagy részében a hallgatói megnyilvánulásokat a minden kudarc mögött ellenséget kereső paranoia nagyította fel a társadalmi-politikai berendezkedést elutasító magatartássá. Az eljárások pedig sok esetben személyes ellentét, szakmai féltékenységen alapuló konfliktusok kihordási terepévé váltak, politikai dimenzióba emelve a közösségen belüli hétköznapi feszültségeket. Mindezek figyelembevételével azonban a fegyelmi eljárások dokumentációi alkalmasak arra, hogy a konkrét konfliktusszituáción túlmenően következtetéseket vonjunk le a hallgatók és a politikai hatalom viszonyáról, a diákok korabeli mozgásteréről, stratégiáiról.

Hétköznapi ellenállástól a forradalomig

A kommunista pártállam hétköznapijaiban a társadalom szinte minden tagja – tudatosan vagy sem, de – szükségszerűen szembekerült az MDP-nek az élet minden területét irányítani és ellenőrizni kívánó, totális hatalomigényével. A hallgatók számára a diktatúra nemcsak külsőségeiben (a folyosókon elhelyezett Sztálin-szobrokban, tanulásra buzdító plakátokban) vagy az indoktrináció ritualizált formáiban (a mozgalmi rendezvényeken, kötelező marxizmus és oroszórakon)

mutatkozott meg, hanem a félévente kitöltött beiratkozási lapokon, az ütemezett beadandókban, a vizsgajegyekben, de időbeosztásukban is. A hallgatói léthez kötődő ideológiai-politikai szándékokkal és a megvalósításuk érdekében kialakított kontrollmechanizmusokkal a diákok számtalan módon konfrontálódhattak, hiszen az egyéni motivációk vagy az embereket körülvevő társadalmi-politikai valóság differenciált értelmezésének figyelmen kívül hagyása szükségszerűen feszültségeket generált. A hallgatók ezekre adott reakcióit azonban leegyszerűsítés volna pusztán az „alkalmazkodás” vagy „ellenállás” megnyilvánulásaira felosztani. A diktatúra napi tapasztalatából, a képviselőivel folytatott interakciókból olyan tudáskészlet is keletkezett, amelyet a hallgatók változatos módon használtak fel érdekeik érvényesítése során.

A diktatúráról szóló ismereteik, elképzeléseik számos módon tetten érhetők kérvényekben. Az uralmi viszonyokban elfoglalt pozíció (ti. valamely ideológiai alapon meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozás) jelentőségének felismerése legfőképpen az adatelhallgatással vádolt hallgatók esetében szembetűnő, de nemcsak ők voltak tisztában azzal, hogy a politikai hatalom előtt önéletrajzukon keresztül kell azonosítaniuk magukat. Ismert volt továbbá, hogy a rendszer erkölcsi kötelességként tartja számon az önbírálatot, ez pedig többeket is arra ösztönzött, hogy a fegyelmi döntést meg sem kérdőjelezve, inkább megbánásukat, illetve azt hangsúlyozzák, hogy a büntetés kellő nevelő hatást gyakorolt rájuk. Ha úgy vélték, elősegítheti a pozitív döntést, a fellebbezők is készek voltak ügyüket ideológiai-politikai síkra terelni. Felhasználták a marxizmus órán elhangzottakat, idézték a „kötelezőket”, továbbtanulásukat nem egyéni, hanem társadalmi érdekként jelenítették meg, hivatkoztak a tervgazdaság érdekeire. Érveiket gyakran valamilyen éppen aktuális párthatározat deklarációiba ágyazták: ahogy az *új szakaszban* az állami és pártvezetők beszédeit ellepte a „szocialista törvényesség” követelménye, a fellebbezők is bátrabban vetették fel az eljárás alatt általuk tapasztalt visszaéléseket, mások – immár vezető funkcionáriusokra hivatkozva – bizonygatták, nekik már 1953 előtt is „igazuk” volt.

A kutatás egyik kiindulópontja az volt, hogy a hallgatói fellebbezések unikális elemzési lehetőséget biztosítanak, hiszen – az eljárás során születő más iratokkal ellentétben – e kérvényekben a hallgatók „saját hangjukon” szólaltak meg. E közvetlenül az érintettektől származó írásművek azonban sok esetben a „diktatúra nyelvén” íródtak. Az önazonosítás gyakorlata, a rituális fogadkozások, az érvelés aktuális propagandaszólamokhoz igazítása mind e nyelv ismeretéről tanúskodnak. Az ideológiailag, politikailag meghatározott nyelvi eszközök és érvkészlet használata a politikai hatalom elvárásairól alkotott hallgatói elképzeléseket, s az ezekhez az elvárásokhoz történő – meggyőződéses, kényszerű vagy pragmatikus –

alkalmazkodást tükrözik. Egyes, tárgyalásokon tett kijelentések, felülvizsgálati kérelmek azonban azt is mutatják, hogy ha a politikai hatalom képviselőivel való formális érintkezések során képesek is voltak „marxista módon beszélni”, a diktatúra nyelve sokak számára mégis idegen nyelv maradt: a hallgatók és az eljárás lebonyolítói olykor egyértelműen mást értettek olyan fogalmakon, mint *ellenség*, *kulák*, *építő kritika* vagy *törvényesség*.

Nem kérdés, hogy a hallgatók között voltak, akik a politikai rendszer bukását kívánták, s még többen, akik egy-egy aspektusában kritikusan szemlélték a pártállam működési mechanizmusait, de – baráti beszélgetéseken túlmutató – szervezett vagy tudatos ellenállást nem tudtak kifejtteni. A hallgatók többségének forradalom előtti magatartásában a *hétköznapi ellenállás* gyakorlatai fedezhetők fel. E többségében spontán, alkalmi reakciók, érdekérvényesítési stratégiák a politikai hatalom mikroszintű beavatkozásai generálta feszültségek feloldását célozták. Olykor rejtetten, máskor nyíltabb módon kérdőjelezték meg és korlátozták a párt totális hatalomigényét, de mögöttük nem minden esetben lehet valamilyen kiforrott világnézeti-politikai álláspontot felfedezni. A kommunista párt totális társadalomalakító programjával szembeni hallgatói különvéleményeket nagy részben a befolyásolás elől kitérni szándékozó gyakorlatok, a véleménynyilvánítás kevesebb kockázattal járó, passzív formái, illetve a névtelen üzenetek jelezték. A tanulmányok önkényes abbahagyása szintúgy a (további) konfrontáció előli kitérést célozta. A tanulmányaikat abbahagyó hallgatókat nem az motiválta, hogy akadályozzák az ötéves terv teljesítését, egyszerűen nem akartak például pedagógusként dolgozni, vagy a felsőfokú tanulmányok finanszírozása helyett a családfenntartást választották. A kitérés és a vélemények elhallgatása egyéni szinten hatásos stratégia volt, rövid távon pedig hozzájárult a rendszer stabilitásához, mivel a nyílt ellenvélemények hiánya a politikai hatalom számára kellő interpretációs lehetőséget kínált. Hosszú távon azonban a nyilvános fegyelmi tárgyalások kizárólagos, leegyszerűsítő, olykor hajmeresztő logikájú, álságos érvelései és az ellentmondásokkal teli, ideologikus magyarázatokhoz való vak ragaszkodás kontraproduktív eredménnyel jártak. Ha a hivatalos diskurzustól ki is tudták szorítani az ellenvéleményeket, nyilvánosan erodáltak a rendszer igazságosságáról alkotott propagandaképet.

Az adatelhallgatás szintén értelmezhető a konfrontáció előli kitérés egyik formájaként, ám a kényes információkat szándékosan elhallgatók esetében már a pártállam fegyelmezési mechanizmusait tudatosan kijátszó gyakorlatról beszélhetünk. Esetükben a konfliktusok minimalizálásával egy messzemenően egyéni nyereségre törő stratégiáról volt szó, melyet a felvételi diszkriminatív jellege és a rendszer potenciális ellenségeinek gyakori változása provokált ki.

A hallgatók körében jelentkező *hétköznapi ellenállás* nem a rendszer megbuktatására tört, kritikus véleménynyilvánításuk elsősorban hétköznapi kötöttségeik lazítására, egzisztenciális helyzetük javítására irányult. A marxizmus órák kötelező jellegének megszüntetését sokan nem ideológiai okokból, hanem tanulmányi túlterhelésük csökkentése érdekében szorgalmazták. Az ösztöndíj-politika kritikáját sok hallgatónál nem annak „osztályszemlélete”, hanem a juttatások összegének kézzelfogható csökkenése váltotta ki. Az elégedetlenséghez nem volt szükség határozott és tudatos rendszerkritikus álláspontra: az időhiány vagy a napi megélhetés nehézségeinek megtapasztalása független volt a politikai öntudattól. A marxizmusról hiányzók között persze valóban voltak olyanok is, akik azért hanyagolták az ideológiai-politikai órákat, mert inkább nem kívánták hallgatni, hogy a „kulákat”, mint amilyenek szüleiket is minősítették, hogyan lehet likvidálni, vagy azt, hogy nő az életszínvonal, miközben nekik arra sem telik, hogy napi háromszor fizessenek be a menzára.

Az addig jobbra magánbeszélgetésekben jelentkező „elégedetlenkedő hangokat” az *új szakasz* némiképp szabadabb légköre erősítette fel. A hallgatók kritikáját élezte, hogy ideológiai-politikai ismereteik révén a saját, egzisztenciális helyzetükből fakadó elégedetlenség miatti morgolódáson túl képesek voltak releváns bírálatot is megfogalmazni. Nem rendelkeztek több információval a színpalak mögötti hatalmi harcokról vagy az ÁVH terrorisztikus működéséről mint a társadalom többi tagja, de napi szinten szembesültek a párt legkülönbébb politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális kérdésekről alkotott, hivatalos valóságértelmezésével, mely számukra ráadásul olyan tananyagot jelentett, melyről vizsgákon is számot kellett adniuk. A „forradalmi” azonban szöges ellentétben állt a „tapasztalati igazsággal”. Kritikájukat sajátos társadalmi pozíciójuk, a hallgatói lét átmeneti jellege is meghatározta. Egyfelől az eltérő családi háttérű diákok a legkülönbébb társadalmi csoportok tapasztalatait hozták a felsőoktatási intézmények falai közé a diktatúra mindennapi valóságáról. Másfelől a hallgatók egy részének szerepfelfogására érzékelhetően hatott a leendő „új értelmiség” küldetéstudatának kialakítását célzó propaganda, ám a „jövő értelmisége” már „ma” be kívánt kapcsolódni az őt és a társadalmi-politikai berendezkedést általában érintő kérdések megvitatásába.

A hallgatók bírálataik megfogalmazását nem a rendszer teljes elutasításaként értelmezték, számukra az *új szakasz* politikai klímája éppen olyannak tűnt fel, amely nemcsak elbírja, de igényli is a kritikát, ráadásul gyakran éppen az aktuálpolitikai propagandaszólamok biztosítottak muníciót számukra. Az 1953 ősze és 1955 márciusa között aktivizálódó hallgatók nem „szervezkedtek” (legalábbis nem abban az értelemben, ahogy ezt a későbbi fegyelmi tárgyalások megállapították), nem készültek nagyobb vagy látványosabb akciókra – „mindössze” véleményt nyilvánítottak, s aktivitásukkal hallgatótársaik körében is eszmecserét generáltak. A

véleménynyilvánítás formái nem lépték át az engedélyezett kereteket, a hallgatók a korábban megkérdőjelezhetetlen üzenetek továbbítására szolgáló agitációs terek és felületek kisajátítása révén jutottak nyilvános(abb) fórumokhoz. Saját értelmezésükben kritikus véleményük megfogalmazásával nem „ellene álltak” a társadalmi-politikai berendezkedés normáinak, hanem éppen annak megfelelően viselkedtek. *Formailag* pontosan azt tették, amit – úgy tűnt – elvárnak tőlük: vitatkoztak, kérdéseket tettek fel, saját kezdeményezésre foglalkoztak közéleti-politikai kérdésekkel, s pontosan azokon a fórumokon (faliújság, DISZ-szervezet, hallgatói pártcsoport), ahol ennek – elvileg – helye volt. Azt azonban nem ismerték fel, hogy bírálataik *tartalma* a politikai rendszer egyik alapját – a párt és tagjainak tévedhetetlenségét – kérdőjelezi meg. Így az uralmi viszonyokról alkotott „ön-fejű” értelmezésükből fakadó cselekedeteik – akarva-akaratlanul – e viszonyok aláásásához járultak hozzá.

Az *új szakasz* jelentette relatíve nagyobb szabadság és az azt követő represszió tapasztalata miatt a hallgatókat felfokozottabb hangulatban érte az SZKP XX. kongresszusának korábbiaknál is élesebb politikai fordulata. A diákok különböző mélységű és intenzitású rendszerkritikáját, eltérő világnézeti álláspontjait az antisztálinizmus közös platformra hozta. Azok, akiket korábban valamilyen retorzió ért nézeteik miatt, vagy maguk döntöttek úgy, hogy inkább hallgatnak, immár álláspontjuk sokadszori beigazolódásának tudatában nyilvánítottak véleményt. A diákságot az 1956. tavaszán kibontakozó értelmiségi viták nagy számban mozgósították, 1956 nyarára–őszére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a problémák minden korábbinál szélesebb körben való kibeszélését önmagában már nem tartják hatékony eszköznek a változások kikényszerítésére. A Rajk László és társai újratemetését követő nyílt, utcai tüntetéssel, egy önálló, alulról építkező szervezet létrehozásával, valamint a diáksztrájk előkészítésével 1956. október elejére a hallgatói érdekérvényesítés eszköztára korábban elképzelhetetlen elemekkel bővült.

A hallgatók és a politikai hatalom viszonyának ötvenes évek eleji alakulása ily módon annak a folyamatnak az állomásait mutatja, ahogy a társadalom tagjai körében rendszertelenül, de hosszú időn keresztül jelentkező hétköznapi ellenállás az ellentmondások szavá tételén és a részjelenségekkel szembeni kritika nyilvános megfogalmazásán keresztül a rendszer elutasításának politikailag tudatosabb formáihoz, s végső soron forradalomhoz vezetett. A Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben kialakított fegyelmezési mechanizmusok – a rendszer saját céljaihoz mérten – látványos kudarcot vallottak.

A doktori értekezés témaköréhez kapcsolódó publikációk és konferencia-előadások

Önálló kötet

„A hallgatóknak meg kell lenni”. A felsőoktatási beiskolázás és felvételi rendszere az első öt éves terv idején. Pécs, 2016. 147 p. (Egyetem és társadalom 1.) ISBN: 9789634290834.

Tanulmány kötetben, folyóiratban

„Közösítsék ki, pellengérezzék ki!”: Egyetemi-főiskolai hallgatók fegyelmi ügyei az ötvenes évek elején. In: GYARMATI György – LENGVÁRI István – PÓK Attila – VONYÓ József (szerk.): *Bűnbak minden időben: Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs – Budapest, 2013. 481–490.

„Osztályidegenek” az egyetemen. *Korall*, 2016. 64. sz. 5–25.

A „szegedi 9-ek”, avagy fegyelmi eljárás megrendelésre. In: SLACHTA Krisztina – BÁNKUTI Gábor – VONYÓ József (szerk.): *Sed intelligere: Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. Pécs, 2016. 341–354.

„Nagy tüzet kiált a tűzoltó”. Az 1956-os forradalommal összefüggő hallgatói fegyelmi eljárások a pécsi jogi karon és a pedagógiai főiskolán. *Per Aspera ad Astra*, 2016/2. sz. 7–37.

Társadalmi bíróságok a felsőoktatásban az ötvenes évek elején. In: KOVÁCS Janka – KÖKÉNYESSY Zsófia – LÁSZLÓFI Viola (szerk.): *A normán innen és túl*. Budapest, 2017. 79–94.

Beiskolázás az általános iskolai tanárképzésben az első öt éves terv idején. In: SASFI Csaba – UGRAI János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*. Budapest, 2017. 431–442.

Egyetem és fegyelem: Szempontok a hallgatók 1956 előtti magatartásának megítéléséhez. *Korall*, 2018. 71. sz. 175–196.

A keletnémet egyetemi ellenállás kutatása és emlékezete Németországban. *Közelmúlt*, 2018/1. sz. 74–86.

A hallgatók és a hatalom. Fegyelmi eljárások és rendszerkritika a magyar felsőoktatási intézményekben 1956 előtt. *Múltunk*, 2019/4. sz. 54–91.

Megjelenés előtt álló írások

A tanulmányi fegyelem a felsőoktatásban az ötvenes évek elején. *Pedagógiatörténeti Szemle*, várható megjelenés: 2020.

Kiismerhetetlen hallgatók. Ellenségkeresés a felsőoktatási intézményekben az ötvenes évek elején. *Gerundium*, várható megjelenés: 2020.

A teljes publikációs lista elérhető az Magyar Tudományos Művek Tárában:
<https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10021513>

Konferencia-előadások

„Közösítsék ki, pellengérezzék ki!”. Egyetemi-főiskolai hallgatók fegyelmi ügyei az ötvenes évek elején — 2012. augusztus 17–21. Bűnbakok a magyar és európai történelemben – Magyar Történelmi Társulat Dél-dunántúli Csoportjának konferenciája.

Die Rolle der Berufung in der ungarischen Lehrerbildung für die Grundschule in den 1950-er Jahren — 2013. augusztus 21–24. International Standing Conference for the History of Education (ISCHE) 35. Education and Power: Historical Perspectives (Riga, Lettország).

Student and Professor Disciplinary System of Hungary's Higher Education Between 1950 and 1964 — 2014. június 14. 'Researching histories of educational spaces, discourses and sources' – European Educational Research Association, University of Umeå (Svédország).

Beiskolázás az általános iskolai tanárképzésben az ötvenes terv idején — 2015. augusztus 27–29. „Iskola, művelődés, társadalom” – Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2015. évi konferenciája (Sárospatak).

Társadalmi bíróságok a felsőoktatásban az ötvenes évek elején — 2016. március 7–8. „A normán innen és túl” – Az ELTE BTK Történeti Kollégiumának konferenciája.

Az 1956-os forradalommal összefüggő fegyelmi eljárások a pécsi jogi karon és a pedagógiai főiskolán — 2016. november 17. PTE Egyetemi Levéltár XIII. Levéltári Napi Konferenciája.

Adatelhallgatás vádjával indított fegyelmi eljárások a pécsi felsőoktatási intézményekben — 2016. december 2. Előadások Pécs történetéből – A Pécs Története Alapítvány konferenciája.

A vallásos hallgatókkal szembeni retorziók kerülőújtjai az ötvenes évek elején — 2017. november 17. Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség 2017. évi vándorgyűlése/A PTE Egyetemi Levéltárának Levéltári Napja.

Hallgatói fegyelmi ügyek Pécsen a Rákosi-korszakban — 2018. április 18. Előadások Pécs történetéből – A Pécs Története Alapítvány rendezvénye.

Az „utolsó figyelmeztetés”. Az 1949-es pécsi Gólyabál-ügy — 2018. november 16. Pécs–Baranya évszázadai – A Csorba Győző Könyvtár és a Pécs Története Alapítvány konferenciája.

“Widerstand” and “Opposition” in the German University History Writing — 2018. május 17. Interdisciplinary Doctoral Conference – PTE.

The Need to Know: The Communist Party Organizations of Hungarian Universities (1948–1956) — 2019. április 26. Communist Parties in East Central Europe: Frameworks of Knowledge Acquisition and Dissemination 1945–1989 – Central European University.

„Kiismerhetetlen hallgatók?” Az indoktrináció és a politikai szocializáció nem várt hatásai a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben — Horizontok és Dialógusok V./Iskola a társadalmi térben és időben X. – PTE BTK Neveléstudományi Intézete és az „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola konferenciája.

The Practice of „Unmasking the Enemy” at Universities in the Rákosi Era — 2019. május 24. Interdisciplinary Doctoral Conference – PTE.